

PUBLICITEIT EN PUBLICITEITSORGANEN IN DE MIDDELEEUEWEN

w. jappe alberts

W. Jappe Alberts is emeritus hoogleraar in de Interregionale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht

Dit artikel is de omgewerkte en aangevulde tekst van een voordracht, gehouden in de cursus 1975-76 voor het 'Gelders Contact' te Arnhem.

inleiding

Tot de kennis van vooral het dagelijks leven van onze voorouders behoort zonder twijfel de omvang van hun bekendheid met de gebeurtenissen en toestanden van hun tijd, in de nabije omgeving, maar ook in verder afgelegen streken en landen. Deze omvang wordt bepaald door de vorm en mate van wat wij heden publiciteit noemen en door het karakter van de publiciteitsorganen. Organen die heden ten dage in groot aantal en in uitgebreide diversiteit aanwezig zijn, ten dele in een mate die groter is dan velen van ons lief is. De activiteiten van deze organen zijn ook niet zelden van dien aard, dat zij een schadelijke werking hebben op de rust, orde en veiligheid van de maatschappij en de zeden in de samenleving. Uit hetgeen volgt over de publiciteit en de publiciteitsorganen in de Middeleeuwen zal blijken, dat er een groot verschil bestaat tussen de middeleeuwse publiciteit en de hedendaagse; verschil in aard, omvang en reikwijdte, waarvan de gevolgen zich in het leven van de gemeenschap en van het individu doen gevoelen, met name in geestelijk en cultureel opzicht. Deze gevolgen hebben aanmerkelijk bijgedragen tot de wijzigingen in karakter en aanzicht van de menselijke samenleving en hebben ook het ontstaan van een andere mentaliteit bevorderd, zowel ten goede als ten kwade.

In de Middeleeuwen is slechts een relatief gering deel van de samenleving min of meer betrokken bij de gebeurtenissen; slechts een klein deel van de samenleving droeg kennis van wat er gebeurde; een nog kleiner deel reageerde daarop in enigerlei opzicht. Tegenwoordig is dat in een groot deel van de wereld anders, als gevolg van de publiciteit die aan allerlei soorten van gebeurtenissen en toestanden gegeven wordt, in een omvang die in vele delen van de wereld tot in de onderste lagen van de samenleving doordringt, te meer omdat radio en televisie ook de mensen bereiken die de leeskunst niet of nauwelijks machtig zijn. Daarmede zijn de politieke, sociale en culturele activiteiten en de kennis van de daaruit voortvloeiende feiten en gebeurtenissen tot een veel hoger percentage van de bevolking doorgedrongen dan dit in de Middeleeuwen het geval was.

middeleeuwse publiciteit

Het is daarom interessant om de publiciteit zoals de middeleeuwen die kenden eens nader te bezien. Voor de behandeling van dit onderwerp kan men een methode kiezen, die het midden houdt tussen een chronologische en een thematische behandeling. Daardoor wordt het mogelijk de middeleeuwse periode afzonderlijk te behandelen, waarbij de onderscheiden facetten van publiciteit en publiciteitsorganen naast elkaar en in verband met elkaar in beschouwing kunnen worden genomen.

In de middeleeuwse wereld droegen de publiciteit en haar organen een bijzonder karakter, dat in sterke mate bepaald werd door de omstandigheden waaronder de middeleeuwse mens leefde. Tot deze omstandigheden, die

een rol spelen in de middeleeuwse publiciteit, moeten gerekend worden: de publiekrechtelijke instellingen, de onderlinge rechtsverhoudingen, de kerkelijke verhoudingen en de organisatie van het kerkelijk leven, de huisvestings- en nederzettingvormen op het platteland, de bevolkingsdichtheid, het onderwijs, de verkeersmogelijkheden en de stand der techniek; een scala van situaties, dat verband houdt met aard en omvang van de publiciteit in de Middeleeuwen. Daarbij is ook nog te denken aan de tegen het einde van de Middeleeuwen in gebruik komende boekdrukunst.

Een belangrijk element bij de behandeling van de problemen die met betrekking tot de middeleeuwse publiciteit naar voren komen is de omstandigheid, dat wij daarbij te maken hebben met enerzijds de 'schriftelijkheid' en anderzijds de mondelinge berichtgeving en verbreiding van nieuws. Dit onderscheid kennen wij heden nog, maar het grote verschil met de Middeleeuwen is, dat de 'schriftelijkheid' dan beperkt is tot individuele personen of tot kleine groepen in de samenleving, terwijl de mondelinge overdracht van berichten, nieuws en voorschriften plaatsvond in brede bevolkingslagen die van de 'schriftelijkheid' uitgesloten waren. In de Middeleeuwen is de mondelinge publiciteit het meest verbreid en zij is dan ook de belangrijkste vorm van berichtgeving. Van horen moet men het veel meer hebben dan van lezen.

Bij nadere beschouwing van de omstandigheden die samenhangen met het probleem van de publiciteit en de publiciteitsorganen in de Middeleeuwen rijzen enkele belangrijke vragen: (a) wat hebben de middeleeuwen geweten van de gebeurtenissen en toestanden in hun omgeving en in verder afgelegen streken en landen; (b) hoe hebben zij dat geweten en met welke middelen werd die kennis verbreid.

Met deze beide vragen zullen wij ons nu bezighouden. Allereerst enkele inleidende opmerkingen. De hiervoor vermelde omstandigheden, die mede bepalend zijn voor het karakter van de publiciteit en haar organen, zijn in verschillende landen en streken ten dele gelijksoortig en leiden dan in het algemeen tot overeenkomstige ontwikkelingen en verschijnselen met betrekking tot de nieuwsvoorziening. Soms zijn er naar plaats en streek, naar bepaalde bevolkingsgroepen of naar afzonderlijke kleine groepen van personen, bij voorbeeld overheidspersonen of kooplieden, nuances te maken, die het beeld van de publiciteit bijzonder levendig maken. Dat die nuances optreden is zonder meer duidelijk. In de steden zal men beter geïnformeerd zijn dan op het platteland. In afgelegen streken zal de graad van informatie veel geringer zijn geweest dan in streken die dichter bij de stedelijke agglomeraties lagen, of die door de aanwezigheid van grote verkeerswegen nauwer betrokken waren bij het leven en bedrijf in de centra van het middeleeuwse gebeuren.

De nuances in de graad van informatie van uiteenlopende aard treden echter ook op naarmate men de vraag omtrent de omvang en de inhoud daarvan betreft op de te onderscheiden bevolkingsgroepen of op personen van verschillende sociale en intellectuele positie, waarbij uiteraard de schriftelijke informatie, onder meer in de vorm van brieven, verslagen en processen-verbaal, een rol van betekenis vervult. Zoals nog uit

vele voorbeelden blijken zal, is bij dit onderzoek naar de omvang van de publiciteit en de functionering van de publiciteitsorganen een belangrijk verschil tussen schriftelijke en mondelinge informatie te maken. De kennis van gebeurtenissen en toestanden, van meningen en stromingen en van voorschriften en overheidsmaatregelen was onder hen, die konden lezen en schrijven, en onder hen, die over deskundig personeel dat de kunst van lezen en schrijven machtig was beschikten, uiteraard groter dan onder hen, die het uitsluitend van mondelinge informatie, van horen zeggen, moesten hebben, omdat zij niet konden lezen. Het aantal analfabeten was in een maatschappij met zeer gebrekkig en rudimentair onderwijs, dat bovendien nog slechts een kleine groep bereikte, zeer groot.

Het onderwijs was grotendeels in handen van kerkelijke instanties en hier en daar werd aan stedelijke scholen les gegeven; het strekte zich in het algemeen nauwelijks uit buiten de bovenlaag van de maatschappij. Onder hen, die op mondelinge informatie waren aangewezen, zijn te rekenen degenen die beter geïnformeerd waren, omdat zij rondreisden en daarbij nieuws opdeden dat zij - veelal als geruchten - verder gaven. Tot deze groep zijn te rekenen: rondreizende kooplieden en marskramers, kermisgasten, schippers en muzikanten, over wie hierna nog zal worden gesproken.

Er waren ook bevolkingsgroepen, die krachtens hun sociale positie en mogelijkheid om deel te nemen aan het schriftelijk verkeer, over meer informatie beschikten, bij voorbeeld overheidspersonen en geestelijken. De personen die tot deze groepen behoorden deelden de door hen ten dele schriftelijk verkregen informatie op verschillende wijzen en met verschillende bedoelingen uit aan hen, die niet konden lezen, of die, ook als zij dat wél konden, op geen andere wijze dan door mondeling doorgeven op de hoogte konden worden gesteld van datgene wat zij moesten weten of wat voor hen interessant was. Tot deze soort publiciteit behoren ook de bekendmaking van overheidsvoorschriften en -maatregelen, die voor hen die aan het gezag van de overheid onderworpen waren van belang waren en die een bindend karakter droegen.

overheidspublikaties

Daarmee hebben wij reeds een eerste en belangrijke vorm van informatie omschreven: de bekendmaking van bevelen, regelingen en voorschriften van de overheid, die het leven en bedrijf in stad en land in sterke mate beheersten en een der belangrijkste grondslagen vormden, waarop leven en bedrijf in de steden en op het platteland berustten. Met betrekking tot dit deel van ons onderwerp stellen wij allereerst de vraag: wat werd er door de overheid bekend gemaakt? Hierbij is onderscheid te maken tussen bekendmakingen met een wettelijk en bindend karakter, waaraan boete- en strafbepalingen waren verbonden, en mededelingen die een informatief karakter hadden, hoewel zij veelal verband hielden met het bestuur en met de taak van de overheid.

De publikatie van maatregelen en voorschriften met rechtskracht geschiedde mede op grondslag van het adagium: ieder wordt geacht de wet te kennen, dat wil zeggen dat men zich - na publikatie in enigerlei vorm - met betrekking tot bindende voorschriften niet kan beroepen op onbekendheid met het voorschrift, ook al had die onbekendheid rechtsgevolgen. Men kende ook in de Middeleeuwen daarop uitzonderingen in bijzondere gevallen. Zo'n uitzondering vindt men onder meer in de resoluties van de Raad van de stad Maastricht aan het eind van de veertiende eeuw. Het betreft een voorschrift voor de verkoop van wol, waarvan overtreding met een geldboete wordt gestraft, maar als een vreemdeling de overtreding voor de eerste keer beging, moest hij zweren, dat hij het niet nogmaals zou doen en 'dat hij en niet en wiste dat dat verbod bestond en bekend gemaakt was'. Voldeed hij hieraan dan zou hij straffeloos zijn en de wol niet in beslag genomen

worden.

De bekendheid met de voorschriften was uiteraard een fictie, zij het in de Middeleeuwen in mindere mate dan heden ten dage, omdat de stads- en dorpsgemeenschappen veel kleiner waren en het aantal voorschriften veel geringer was. Toch was die fictie nodig. Zij vereiste echter wel dat de voorschriften en besluiten bekend gemaakt werden.

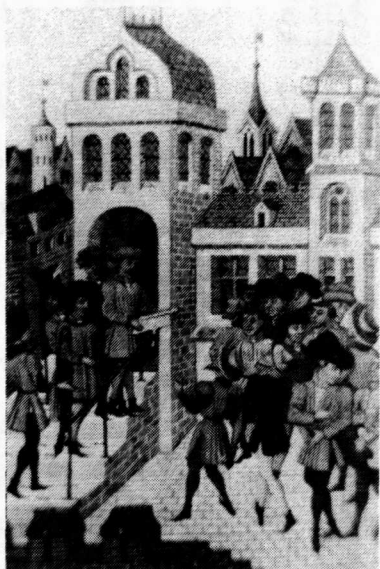
De inhoud van de bekendmakingen kan het beste geïllustreerd worden aan de hand van voorbeelden. De zojuist genoemde resoluties van de Raad van de stad Maastricht stellen ons in de gelegenheid een opsomming te geven van de onderwerpen waarop de gepubliceerde raadsresoluties en voorschriften betrekking hebben, waarmede tevens een groot en belangrijk deel van de omvang van de publiciteit is aangegeven. Dat voor deze opsomming de resoluties van de stad Maastricht gebruikt worden heeft een goede reden. Maastricht is namelijk één van de weinige Nederlandse steden waar series van dergelijke resoluties voor de veertiende en vijftiende eeuw beschikbaar zijn. Voor Gelderse steden is niets van dien aard overgebleven: voor deze steden vindt men echter wel gegevens over overheidspublicaties in de in ruime mate overgeleverde stedelijke rekeningen en andere stedelijke akten, zoals wij nog zullen zien.

De verspreide en niet volledige gegevens omtrent overheidspublicaties en publiciteit maken waarschijnlijk, dat de situatie met betrekking tot deze publikaties en de omvang daarvan vrijwel overal ongeveer gelijk is, met dien verstande dat in steden met export-nijverheid en -handel publikaties over markt-, gilde- en muntwezen een wat sterker accent verkrijgen, terwijl in steden waar de agrarische elementen op de voorgrond treden, dit accent verschoven wordt naar de daarop betrekking hebbende regelingen, zoals wij bij voorbeeld zullen zien bij Kampen.

De Maastrichtse resoluties leren ons dat de overheidspublicaties met bindende kracht betrekking hadden op: het gildewezen, de productie van laken, schoenen, brood en dergelijke, de veiligheid van de stad, de stadsreiniging, verboden spelen en prostitutie, het geld- en muntwezen, de prijzen van wijn, brood en andere levensmiddelen, het rechtswezen en het voeren van processen, en het marktwezen, in bijzonder betreffende verkoop van wijn, vis en laken. Over al deze onderwerpen nam de Raad besluiten, stelde voorschriften vast en verbond daaraan strafbepalingen bij overtreding of niet-nakoming. Al deze voorschriften, gebods- en verbodsbepalingen moesten ter kennis van de ingezetenen gebracht worden en dat kon toenmaals maar op één wijze geschieden, namelijk door mondelinge mededeling. Deze mondelinge mededeling geschiedde door een daarmede belaste stedelijke ambtenaar die de publikatie voorlas aan de toehorende ingezetenen. Deze ambtenaar deed dit door een open raam van het stadhuis, staande op de stoep daarvan of op een balkon, zoals dat bij sommige oude raadhuisen nog te zien is.

Op het voorlezen uit een open raam van het raadhuis wijst de tekst van de vaste formule die in Maastricht in de veertiende eeuw en later in gebruik was bij dergelijke publikaties. Deze luidde: 'des maendaghes der 21en Januarii 1381 so waert uijtgedraghen overmits die burgermeijsteren ende der gemeijnen Raet en ter vinsteren openbaerlic uijtgeroepen en gheboden, dat...', waarna de tekst van het voorschrift of van de bekendmaking volgde, waaraan de ingezetenen zich te houden hadden, dan wel waarvan zij kennis moesten nemen. Ook de strafbepalingen werden mede afgekondigd. Met zeer veel voorbeelden, ontleend aan de middeleeuwse raadsresoluties van de stad Maastricht, zou dit nader toegelicht kunnen worden.

Ook op het terrein van de zorg voor de veiligheid van de stad nam de Raad van Maastricht maatregelen, die alle publiciteit nodig hadden om goed te werken. In 1388 werd bij voorbeeld 'ter vynstern uytgeroepen' en aan ieder bekend gemaakt dat 'alle vreemde luiden

Een magistraat leest een ordonantie voor (Jac. de Guise, 'Cronique de Hainaut', Koninklijke Bibliotheek Brussel).

en alreleijde vrende volck' zich terstond uit de stad moesten verwijderen, als zij niet konden bewijzen dat zij bij goede burgers inwoonden, die bereid waren voor hen in te staan. Was dit niet het geval en trof men hen toch in de stad aan, dan zouden zij in de Maas geworpen worden.

Dat de burgers, door geruchten omtrent vijandelijkheden daartoe bewogen, op 'kondschap' uitgingen buiten de stad, blijkt uit meerdere bekendmakingen van de Raad, waarbij het verboden of belemmerd werd voor zulke doeleinden de stad te verlaten. De stedelijke Raad hield de nieuwsvoorziening liever in eigen hand, ook al om verspreiding van wilde geruchten te voorkomen. Uit sommige raadsbesluiten blijkt dan ook dat de burgemeesters en stedelijke ambtenaren in de stad rondgaan om lopende geruchten tegen te spreken en voorlichting te geven. Dit wordt uitdrukkelijk gezien en aangeduid als taak van de Raad. Er staat dan ook: 'Dit is der stat werck ende de vriheit van der stat anruerende'.

Een geheel ander karakter droegen de publikaties betreffende de openbare zeden. In 1385 worden maatregelen tegen dobbelspel herhaald en in hetzelfde jaar nam de Raad maatregelen tegen de prostitutie. Zo werd ter vensteren uitgeroepen dat 'egheijn gemeijn wijff, die sich bruiden laet om ghelt, in gheen andere stove noch bordeel binnen de stat sal sitten' dan in de twee stoven achter de kerk van Onze Lieve Vrouwe, op straffe van een jaar verbanning, en bij herhaling te kijkstelling in een ijzeren halsband. Ook tegen het bevuilen van de straten werden maatregelen genomen, bij voorbeeld: 'So wart geroepen, dat so wie mest maect op de gemeijne straten, die sal verboren 1 gulden, so vaek als hij dit deed'. Een gelijk verbod werd bekendgemaakt over het werpen van faecaliën op de straten. Maar nog veel typerender is de volgende bekendmaking: 'dat niemant en pisse in het Rechtshuus en in het Statshuus op de boete van één groit'. Deze boete werd enkele jaren later verdubbeld, omdat blijkbaar aan dit gebruik geen einde was gekomen.

Men ziet uit deze voorbeelden dat de overheidspublicaties zich soms tot bepaalde personen en soms tot één of meer groepen van personen richtten, terwijl andere publikaties van de overheid bestemd waren voor alle burgers. Nietemin was het voor allen nieuws in de ruime zin van het woord. Deze spreiding treft men ook elders aan, onder meer in de steden Utrecht en Kampen.

buur- en kerkespraak

Om de situatie met betrekking tot de overheidspublicaties iets nader te bezien, beschikken wij voor Kampen over de zogenaamde *Ordinarius* van het stedelijk bestuur, een soort raadsagenda uit de vijftiende eeuw. Daarin wordt onder meer geregeld welke publikaties gedaan zullen worden, op welke tijdstippen dat moest geschieden en hoe dat zou plaatsvinden. Om met dat laatste te beginnen, vallen er twee methoden te onderscheiden. Ten eerste de voorlezing van publikaties in of vóór het stadhuis, wat men in Maastricht 'ter vensteren uitroepen' noemde en in Kampen en elders - ook bij voorbeeld in Utrecht, Tiel en Arnhem - wordt aangeduid als 'buurspraak'. Als het om belangrijke zaken ging, werden de burgers vooraf ter buurspraak opgeroepen, eventueel door middel van 'kerkespraak' waarover straks nog nader. De 'buurspraak' betrof onder meer bestuursaangelegenheden, raadsverkiezingen en publikaties van verordeningen en raadsbesluiten; ook wel, zij het betrekkelijk weinig, aangelegenheden betreffende de landspolitiek of de verhouding met de landsheer.

De *Ordinarius* van Kampen geeft de gang van zaken bij raadsverkiezingen precies aan, zodat men daaruit de betekenis van de 'buurspraak' als publikatiemogelijkheid kan aflezen. Tegen de zondag voor Driekoningen (6 januari) werden telkenjare alle burgers opgeroepen om vóór het stadhuis te komen zodra de hoogmis geëindigd was. Zodra de burgers bijeen waren, nam de burgemeester het woord en sprak het verzamelde volk toe. De *Ordinarius* vermeldt daaromtrent het volgende: 'Gij heren hoirt! Men sal U lesen enen brief. Elck hoire wël toe. Soe secht die burgermeister totten secretaris: Lees op. Soe lest die secretaris den brief (dat wilzeggen het stuk, waarin rechten en plichten van de burgers omschreven zijn). Als die gelesen is, segt de burgermeister: Dat heb di wël verstaen. Ellick sie toe, dat hij niet breke! Voirt soe ist gewoente, dat men des Somendages nae Driekoningen die scepenen pleecht te vernieuwen. Dus doen U de scepenen vragen, of ghij sie kieser wilt, of sie se kieser sullen'. Vervolgens staat er: 'Soe loept dat volc thus eten' en liet de verkiezing aan de oude, aftredende scepenen over. Een week later kozen de aftredende scepenen de nieuwe. Dat werd wederom bij 'buurspraak' bekend gemaakt, nadat tot deze was opgeroepen bij 'kerkespraak', zoals uit de *Ordinarius* blijkt. Bij deze 'buurspraak' werd tevens bekendgemaakt wie er in dat jaar burger geworden waren.

Thans iets over de tweede methode om de burger in te lichten omtrent allerlei voor hen wetenswaardige zaken en om tevens een zo breed mogelijke publiciteit te verkrijgen. Die methode was de reeds eerder genoemde 'kerkespraak'. Dat was een instelling die het mogelijk maakte tijdens of na de kerkdienst in de kerk mededelingen te doen verrichten betreffende aangelegenheden van wereldlijke aard, die veelal verband hielden met de tenuitvoerlegging van maatregelen die de overheid bekend wilde maken. Dit instituut berust op in de Middeleeuwen bestaande nauwe samenhang tussen kerk en wereld. Ook in Gelderse steden en dorpen kende men deze vorm van publiciteit.

In de Arnhemse stadsrekening van 1427-1428 vindt men een voorbeeld van 'kerkespraak' in een zuiver wereldlijke aangelegenheid. Daar wordt vermeld: 'omtrijnt Vastelavont Ludeken Kremer in Betuwe gesandt tot tween tijden den landmeter te suecken om den weerdt te meten ende gaff den coster te Elden, da hi daer in der kerken spreken woude dat men den weerdt verdingen (aanbesteden) woude te eren (ploegen)...'. Een ander voorbeeld geeft de stadsrekening van Arnhem in 1431. Daar wordt vermeld dat scepenen een regeling maakten betreffende het brouwen van bier en het bakken van brood; deze regeling lieten zij bij 'kerkespraak' bekend maken. In

Doetichem werd in het *Keurboek* de bepaling opgenomen, dat het voornemen een huis en erf te verkopen bekend moest worden gemaakt bij 'kerkespraak', dat wil zeggen in de kerk op een kerkelijke feestdag.

De 'kerkespraak' was geen Gelderse uitvinding; wij zagen reeds dat zij elders eveneens plaatsvond. De meer genoemde *Ordinarius* van Kampen - een zeldzaam stuk, want zulke raadsagenda's treft men nauwelijks aan - geeft een duidelijke reeks van gevallen waarin die 'kerkespraak' in dienst werd gesteld van de overheidspublikatie. Het gaat onder meer om publikaties betreffende het houden van verpachtingen, het houden van gildefeesten en volksspelen, het brandmerken van koeien die in de stadswelden grazen, het onder water zetten van stadslanderijen, het houden van processies, het verstreken van subsidie voor dakpannen ter bestrijding van brandgevaar en het leggen van tonnen in het vaarwater die in de winter zijn weggenomen.

Ook de volksspelen kwamen in de 'kerkespraak' voor. Als de schutters op de papegaai schoten bij hun feesten, dan liet de Raad vooraf 'kerkespraak' doen; het publiek moest voorzichtig zijn en op zijn kinderen passen. De verpachtingen van landerijen en van accijnzen werden in de kerk aangekondigd, evenals de maatregelen ter bestrijding van het brandgevaar. 'Des Sonnendages doet men kerken sprake dat ellic weird of weirdinne in Kerstnachte wil toesie en één van beiden zijn huus wachte'. Verder was de 'kerkespraak' in het hertogdom Kleef een bekend instituut. De hertogelijke administratie maakte er gebruik van om landsheerlijke voorschriften bekend te maken. Een regeling betreffende tolheffing te Griet werd in 1524 bekend gemaakt door middel van voorlezing daarvan in de kerken te Kleef, Wesel, Emmerik, Kalkar, Xanten en Rees.

herberg en taveerne

Op een geheel ander terrein van de publiciteit komen wij, als wij onze blik richten op de middeleeuwse herberg, die in het leven van stad en dorp een centrale plaats innam en dan ook in de publiciteit een rol van belang speelde. In de middeleeuwse stad en in elk middeleeuws dorp vervulde de herberg een zeer bijzondere functie in het dagelijks leven, niet alleen voor een deel van de bevolking, maar voor alle inwoners, en ook voor hen die slechts tijdelijk in stad of dorp vertoefden. In een tijd waarin goed en betrouwbaar drinkwater tot de uitzonderingen behoorde, melk zeker geen algemene drank was, althans niet voor volwassenen, en koffie en thee nog onbekend waren, was de consumptie voor een zeer aanzienlijk deel gericht op bier en wijn.

Afgezien van de drank die men er verkrijgen kon, hadden de herbergen en taveernen nog verscheidene andere aantrekkelijkheden. Herberg en taveerne waren plaatsen waar men zich onder het genot van een of meer pinten bier of kannen wijn kon overgeven aan dobbel- en andere kansspelen, voor zover het stedelijk bestuur die spelen niet verboden of beperkt had. Een verdere en belangrijke reden voor het bezoeken van herbergen en taveernen was de mogelijkheid om nieuws op te doen. Daar kwamen behalve de ingezetenen ook vreemdelingen, van allerlei aard en herkomst, soms zelfs uit ver afgelegen streken en landen. In de steden was dit uiteraard in sterkere mate het geval dan in de dorpen. De nieuwsvoorziening die deze vreemdelingen brachten was wel niet de enige mogelijkheid voor de gewone man om over gebeurtenissen in andere streken ingelicht te worden, maar het was wel een van de belangrijkste. Dat kan men vaststellen, als men nagaat wie daar in die herbergen en taveernen kwamen behalve de gewone man, ingezetenen van stad en dorp. Allereerst de reizigers, aanzienlijke en minder aanzienlijke, eerstgenoemde vergezeld van dienaren. Dan kooplieden die in stad of dorp zaken hadden te doen. Voorts rondreizende muzikanten, die dikwijls uit na-

burige steden, maar ook niet zelden uit verder afgelegen streken kwamen ter opluistering van feestelijkheden van allerlei aard. Dan waren er in de steden nog de bezoekers van het stedelijk bestuur, die om allerlei redenen in de stad kwamen. Soms waren dit leden van de stedelijke colleges van andere steden, soms waren het slechts boden die brieven overbrachten en dan veelal een dag of langer op antwoord moesten wachten, dan in de herberg moesten verblijven en daar uiteraard in contact kwamen met de ingezetenen, wat aanleiding gaf tot uitwisseling van nieuws. Wat voor stedelijke boden gezegd is, geldt ook voor degenen die behoorden tot het gevolg en dienstpersoneel van aanzienlijke personen die de stad bezochten. Ook op die wijze werd nieuws verspreid. De herbergen en taveernen speelden hierbij een bemiddelende rol. Een afzonderlijk te vermelden plaats in deze categorie van nieuwsvoorziening namen de terugkerende bedevaartsgangers en vooral bezoekers van het Heilige Land in. Zij hadden lange tijd in vreemde landen vertoefd en konden niet alleen veel verhalen, maar ook het laatste nieuws overbrengen. Dat geldt ook voor meer aanzienlijke reizigers, die veelal door het stedelijk bestuur ontvangen en onthaald werden en bij die gelegenheid uiteraard hun belevenissen verhaalden. De stedelijke rekeningen van Zutphen, Arnhem en Nijmegen geven daarvan verscheidene voorbeelden. Zo bij voorbeeld de rentmeestersrekening van Zutphen van 1445, waar vermeld wordt: 'een ridder uit Savoyen dye hier was om die lande te besyen'; aan hem werden feestmaaltijden aangeboden, waarbij hij gelegenheid kreeg kennis op te doen, maar anderzijds ook zelf mededelingen te doen. Zo kwamen er in de Middeleeuwen verscheidene voornamere reizigers in Gelre; sommige daarvan hebben ook aantekeningen over dat bezoek nagelaten, zo bij voorbeeld Hugo van Roczmital, een Boheems edelman, die in de tijd van Adolf van Egmond Gelre bezocht.

Tot deze categorie informatiebronnen moeten ook de rondreizende predikers gerekend worden; zij brachten weliswaar in mindere mate nieuws over concrete gebeurtenissen, maar des te meer vertelden zij over toestanden en opvattingen, over meningen en religieuze ontwikkelingen: bij voorbeeld over de toestanden in de Kerk, over de levenswijze van de hogere geestelijkheid, over het schisma in de Kerk en over hervormingsbewegingen. Voorbeelden van dergelijke predikers, die in verscheidene streken in deze landen werkzaam zijn geweest en er invloed uitgeoefend hebben op de verbreiding van kennis, zijn Jan Brugman, de bekende volksprediker en Geert Grote, de vader van de Moderne Devotie. De werking van deze predikers mag niet onderschat worden; zij waren de belangrijkste figuren als het ging om publiciteit van meningen en stromingen op religieus gebied.

Alvorens hierover nadere mededelingen te doen, dienen eerst nog enkele bijzonderheden vermeld te worden met betrekking tot de functie van herbergen en taveernen op het gebied van de nieuwsvoorziening en de publiciteit. In de diverse steden en dorpen deden de herbergen en taveernen ook dienst als localiteit waar overheidspersonen zich - veelal op kosten van de gemene middelen - na hun drukke werkzaamheden gingen verpozen of hun vergaderingen aldaar voortzetten. Voor ons onderwerp is het voldoende vast te stellen aan de hand van de bronnen, dat de aanwezigheid van overheidspersonen, zoals burgemeesters, schepenen en boden, betekenis had voor de nieuwsvoorziening van de overige ingezetenen. Zo vermeldt de Arnhemse stadsrekening van het jaar 1423 de volgende post: 'In Beerten (dat was een van de grote Arnhemse herbergen) feria sexta post Conceptionem beate Marie (10 december 1423) iudex, burgimagistri, scabini et consules deels cum preconibus (boden) ende mede yngherekent Alart van Wijde ende andere guede mannen (de voornamere burgers die geen deel uitmaakten van de Raad) die by hun ginghen sitten...', waarna het bedrag van de verteringen volgt. Men ziet dat de overheidspersonen na hun vergadering in de herberg, samen met een aantal burgers, een glaasje drinken en daarbij zeker stadszaken besproken hebben.

Gasten, ook zeer voornamelijk gasten, ontving de overheid veelal in de herberg. De rekeningen laten ons dat tot in details zien. Ook in het houden van dagvaarten en landdagen waren de herbergen sterk betrokken, zodat het nieuws daaromtrent aan de burgers bekend werd, voor zover het niet reeds door middel van 'buurspraak' bekend was gemaakt. Nieuws omtrent oorlogen of gewapende conflicten, waarin de stad betrokken was, kwamen de ingezetenen niet alleen bij geruchte, maar ook min of meer officieel ter ore, omdat een deel van hen opgeroepen werd krijgsveld te verrichten, dan wel om andere diensten te leveren of wagens en paarden beschikbaar te stellen. Dit geschiedde op grondslag van een door de overheid opgestelde lijst, volgens welke aan ieder dienstplichtige door de burgemeesters persoonlijk werd aangezegd wat zijn verplichting was. Daarbij werden bijzonderheden verstrekt over het conflict waarin de stad betrokken was. Zo vermeldt de Arnhemse stadsrekening van 1420 bij voorbeeld: 'feria tertia post Bonifacii (21 mei 1420) burgimagistri, Wilhelmus (de stadssecretaris) ende die boden ginghen om in die stat die wapentueries uyt te setten want hier tijdinghe comen was, dat die van Utrecht uyt wolden'. Door een dergelijke rondgang van burgemeesters en hun ambtenaren werd de gehele stad uiteraard geïnformeerd omtrent datgene wat er gaande was. Een andere wijze waarop dergelijk nieuws aan ingezetenen bekend werd was de gewoonte om van overheidswege de burgers te waarschuwen omtrent gevaren die hen buiten de stad konden bedreigen, van vijanden van de stad. Zo vermeldt de stadsrekening van Utrecht in 1461 dat een bode naar Amsterdam ging om de daar aanwezige Utrechtse burgers te waarschuwen tegen 'die van Amersfoirde'. Een bode met gelijke waarschuwing ging naar Deventer.

Duidelijk is voorts, dat de in Gelderse steden gehouden landdagen, die veel vertegenwoordigers van steden en van de ridderschap bijeenbrachten, bijdroegen aan de nieuwsvoorziening, evenals bezoeken van vreemde landsheren, zoals de hertog van Kleef en de bisschoppen van Munster en Utrecht, die herhaaldelijk in Arnhem en Nijmegen vertoefden. Uiteraard deden ook geruchten de ronde, zelfs in die mate dat - zoals uit de Arnhemse stadsrekening van 1420 blijkt - de stad Nijmegen aan Arnhem liet weten, dat zij niet bereid was voor de bespreking van elk gerucht afgevaardigden naar Arnhem te zenden.

Met betrekking tot het platteland kan worden vastgesteld dat men aldaar over het algemeen minder goed was geïnformeerd. Men beschikte daar niet over de nieuwsbronnen waarover de steden beschikten. Veelal beperkte de nieuwsvoorziening zich tot hetgeen men van doortrekkende reizigers en boden opving en tot de mededelingen die de dorpsomroeper deed, terwijl ook door middel van de 'kerkespraak' nieuws verspreid werd. Een niet onbelangrijke informatiebron voor de bewoners van het platteland waren ook de rondreizende muzikanten, die in hoofdzaak de stedelijke centra als einddoel hadden, maar hun operatie-terrein toch ook uitstrekten tot het land buiten de steden, waar men van dergelijke divertissementen niet afkerig was. Deze muzikanten, wier activiteiten ook in Gelderland vermeld worden, kwamen uit allerlei streken en steden. De Gelderse stedelijke rekeningen waarin de betalingen aan deze muzikanten verantwoord zijn noemen onder meer: Bremen, Osnabrück, Munster, Groningen, Zwolle, Deventer, Wesel, Keulen, Utrecht en verschillende Hollandse steden. Naast de muzikanten treft men ook kermisgasten, onder andere goochelaars aan. Volledigheidshalve dienen ook nog de rondreizende minstrelen en zangers, die in de kastelen van de adel optraden, vermeld te worden.

schriftelijke nieuwsvoorziening

Het voorgaande heeft vrijwel geheel betrekking op de mondelinge nieuwsvoorziening en voorlichting. Wij zagen reeds dat deze vorm van publiciteit in de Middeleeuwen de belangrijkste was, omdat de kunst van le-

zen weinig verbreid was. De mondelinge publiciteitsvorm stond zelfs zo op de voorgrond in het openbare leven, dat hij ook in bepaalde gevallen in gebruik bleef in kringen, waarvan men mag aannemen, dat degenen die er deel van uitmaakten, konden lezen. Ter toelichting van deze situatie zou men kunnen wijzen op het in vele steden geldende voorschrift dat een aantal keren per jaar de tekst van stedelijke rechten en verordeningen aan de Raad moest worden voorgelezen.

Nietemin was er in de Middeleeuwen ook sprake van schriftelijke informatie en nieuwsvoorziening, die een kleinere kring van personen bereikte. Bezien wij deze schriftelijke informatie nader, dan komt allereerst het briefverkeer, de correspondentie ter sprake. En dan ziet men dat een deel van dit briefverkeer een strikt individueel en persoonlijk karakter droeg en niet tot de publiciteit en nieuwsvoorziening behoort, omdat het mededelingen betrof van de ene persoon aan de andere, die niet voor verspreiding bestemd waren. Het ging daarbij om privé-brieven, die, nadat de geadresseerde ervan kennis had genomen en eventueel beantwoord, in diens archief verdwenen en daaruit misschien veel later te voorschijn kwamen ten bate van historisch onderzoek. Dit is bij voorbeeld - om een Gelders voorbeeld te noemen - het geval met de correspondentie van hertogin Machteld van Gelre en hertogin Maria van Brabant in de jaren 1372-1373, en met de briefwisseling tussen Arnold van Gelre en hertog Adolf van Kleef.

Anders is het met de correspondentie afkomstig van overheidscolleges, bestemd voor andere overheidscolleges of overheidspersonen. In de hier bedoelde brieven waren mededelingen opgenomen omtrent gebeurtenissen, meningen, besluiten en toestanden, die verband hielden met de uitoefening van overheidsfuncties of met zaken die voor de ingezetenen of bepaalde groepen van hen van belang waren. Deze mededelingen speelden een rol in het bestuur van stad en land en werden geheel of ten dele overgenomen in de mondelinge nieuwsvoorziening en berichtgeving aan de bevolking, of dienden ter verdere schriftelijke nieuwsvoorziening van anderen, zoals uit de stedelijke rekeningen duidelijk en uitdrukkelijk blijkt. Daarom vervult deze correspondentie een functie in de publiciteit zoals de middeleeuwen die kenden. Van deze publiciteitscategorie zijn eveneens gemakkelijk Gelderse voorbeelden aan te wijzen, namelijk de omvangrijke brievencollecties van de stedelijke Raden van Zutphen en Arnhem, die zich

Bode met officiële brief (Miniatuur uit 'Grandes Chroniques de France', Bibliothèque Nationale Paris).

in de gemeente-archieven van die steden bevinden. Ook buiten Gelderland treft men dergelijke collecties aan, bij voorbeeld in Keulen, waar een uitvoerige stedelijke correspondentie verzameld is in de Brievenboeken, die door Bruno Kuske zijn gepubliceerd. De directe betekenis van deze brieven voor de publiciteit blijkt onder meer uit de omstandigheid dat zij soms -zoals in de stedelijke rekeningen is vermeld - worden voorgelezen tijdens een 'buurspraak', dat wil zeggen aan de in vergadering bijeengekomen burgerij.

Behalve deze overheids correspondentie is er nog een andere vorm van correspondentie aan te wijzen die betekenis heeft gehad voor de publiciteit. Het kwam namelijk voor, dat zich iemand in de vorm van een brief richtte tot een bepaald persoon, terwijl het geschrift duidelijk bedoeld was als een voor een wijdere kring bestemde literaire uiting met een politieke of religieuze tendentie, een situatie min of meer te vergelijken met de tegenwoordige 'open brief', of zelfs met de ingezonden stukken in de krant of een periodiek. Voorzover dergelijke brieven in circulatie kwamen, en dat was niet zelden het geval, kunnen zij beschouwd worden als een vorm van publicatie en publiciteit. Een voorbeeld hiervan levert de brief van de Xantener kanunnik Arnoldus Heymericus aan de Utrechtse domdeken Ludolphus de Veno. Deze brief, die weliswaar aan Luolf van Veen gericht was, werd - nadat er afschriften van gemaakt waren - ook elders verspreid en gelezen. Hij omvatte onder meer mededelingen over gebeurtenissen tijdens het bestuur van bisschop David van Bourgondië en over diens persoon, en eveneens een korte beschrijving van de stad Deventer in het midden van de vijftiende eeuw, een van de oudste beschrijvingen van een Nederlandse stad. Een Gelders voorbeeld van een voor meerdere personen bedoelde brief is het verslag van de bijeenkomst van hertog Arnold van Gelre en zijn zoon bij Stralen in augustus 1459, waartoe het initiatief genomen was door de welbekende Dionysius de Karthuiser, ten einde de twist in het Gelderse hertogelijke huis uit de wereld te helpen.

Met de vermelding van wat nu maar duidelijkheidshalve als 'open brief' is aangeduid komen wij tot het noemen van een categorie, die met 'open brieven' enige overeenkomsten vertoont, namelijk de strijdschriften, die soms gericht zijn op de verdediging van eigen standpunten en meningen op het terrein van politiek, kerkelijke en religieuze aangelegenheden, dan wel de bedoeling hebben afwijkende standpunten en meningen te bestrijden. In zoverre kunnen deze middeleeuwse strijdschriften als voorlopers beschouwd worden van de latere pamfletten, die in de publicistiek van de eeuwen na 1500 een zo belangrijke rol speelden. Deze strijdschriften hebben onder andere betekenis gehad in de Investituurstrijd die in de elfde en twaalfde eeuw gevoerd werd tussen de paus en de Duitse koningen, waarbij het ging om de invloed op de benoeming van bisschoppen en abten in het Duitse Rijk. De tegenstelling in wereldlijk en kerkelijk opzicht tussen paus en Duitse koning veroorzaakte een groot aantal strijdschriften, waarin de wederzijdse standpunten, meningen en aanspraken verdedigd en aangevallen werden. Niet altijd in gematigde termen, want - evenals in de na-middeleeuwse pamfletten - werden tegenstanders met niet mis te verstane scheldwoorden aangeduid. Paus Gregorius VII werd als antichrist aangeduid en keizer Hendrik IV werd met een 'gewond wild beest' (tamquam bestia vulnerata) vergeleken.

Deze strijdschriften zijn voor een belangrijk gedeelte uitgegeven in de Monumenta Germaniae Historica; zij omvatten geschriften van vóór- en tegenstanders van de Duitse koningen in de vorm van brieven en van pamfletten. Tot een latere periode behoren de strijdschriften vóór en tegen de hertogen van Bourgondië en hun politiek en eveneens de geschriften vóór en tegen Maarten Luther, om slechts enkele be-

langrijke voorbeelden te noemen. Deze en dergelijke geschriften betreffen vaak kwesties van algemeen westeuropes belang en zouden daarom eigenlijk niet thuishoren in een beschouwing die in hoofdzaak de regionale publiciteit tot onderwerp heeft genomen. Toch hebben deze geschriften betekenis voor de vraag, in hoeverre zij de kennis van allerlei gebeurtenissen, meningen, toestanden, en van staatkundige, culturele en kerkelijke ontwikkelingen verbreed hebben. Het gaat daarbij om de mate van verspreiding, die een factor vormt in het bepalen van het publiciteitskarakter van deze en dergelijke geschriften. Om de mate van verspreiding te kunnen beoordelen is het nodig, na te gaan op welke wijze zij verspreid werden. Dan ziet men, dat die verspreiding plaatsvond door afschrijving of - later - door vermenigvuldiging op de drukpers. Zo kwamen meerdere exemplaren van een geschrift in omloop en dienden de publiciteit, waarbij te bedenken is dat dit omloopproces langzaam verliep, en dat het uiteraard beperkt was tot hen die de leeskunst machtig waren.

Zowel in de omloopsnelheid van wetenswaardigheden uit diverse geschriften als in de omvang van de verspreiding kwam verandering door de uitvinding van de boekdrukkunst en de toepassing daarvan. Dat ging aanvankelijk nog langzaam; maar zowel de overheid als de Kerk maakten van de mogelijkheid gebruik gedrukte mededelingen en gedrukt nieuws te verspreiden. Een voorbeeld van de verspreiding van mededelingen door de kerkelijke autoriteiten vindt men in de gedrukte plakaten die het domkapittel van Utrecht tegen het Lutheranisme liet drukken en verspreiden, onder meer in West-Friesland, waar de Lutherse leer reeds vroeg, namelijk in 1518-1519, was doorgedrongen.

Als eenmaal de drukkunst doorgedrongen is in de stedelijke centra bevordert zij de schriftelijke publikaties in steeds sterkere mate. Tot rond 1500 blijft de mondelinge publiciteit echter nog de belangrijkste publikatiemogelijkheid.

literatuur

- Hermesdorf, B.H.D. *De herberg in de Nederlanden: een blik in de beschavingsgeschiedenis*. Arnhem, 1957.
- Jappe Alberts, W. *De Ordinarii van Kampen in de vijftiende en zestiende eeuw*. Groningen, 1961.
- Jappe Alberts, W. "De Maastrichtse raadsvergaderingen uit de Middeleeuwen" in: *Miscellanea Traiectensia, bijdrage tot de geschiedenis van Maastricht* (uitgegeven bij gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662-1962). Maastricht, 1962.
- De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*. J. Koreman, ed. Assen, 1968.